

¹Н.Д. Нұртазина*, ²Ж.А. Әкімбек

¹т.ғ.д., профессор қ.а., ал-Фараби атындағы Қазақ ҰУ
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
²ал-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-нің 2-курс магистранты
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

ОРЫС ПАТШАЛЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МИССИОНЕРЛІК САЯСАТЫНЫҢ СӘТСІЗДІККЕ ҰШЫРАУЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада авторлар XIX ғ. соңы және XX ғ. басындағы Дала өлкесіндегі орыс патшалығының миссионерлік саясатының сәтсіздікке ұшырауының әлеуметтік себептерін қарастырады. Дала өлкесіндегі миссионерлік саясаттың іс-шараларын айқындау, осы бағыттың әдіс-тәсілдерін анықтау және алынған нәтижелерді зерделеу мақсатында тарих ғылымында кең қолданысқа ие болған тарихи-генетикалық, тарихи салыстырмалық, нақты-тарихи секілді методологиялық әдістерді қолдану арқылы жіті талдайды. Ресей империясының шенеуніктерінің миссионерлік саясатты бастауға негіз болған жалпыимпериялық саяси курс, әлеуметтік, этникалық және т.б. секілді факторлер анықталады. Епархиялар басшыларының есептері сынды империялық құжат-тарды пайдалану арқылы империяның конфессиялық саясатын үкімет тарапынан қаншалықты деңгейде қолдау тапқаны зерделенеді. Сондай-ақ, жоғары билік пен зиялы қауымының қарасты-рылып отырған саясатқа қатысты ұстанымы қарастырылады. Кедейленген қазақтарды өзге дінді қабылдауға Қазақ Даласында аграрлық мәселенің ушығуы себеп болды, алайда миссионерлік саясат толық жүзеге аспады деген қорытынды жасалады. Неофиттердің жер телімдерімен қажетті деңгейде қамтамасыз етілмеуі және жаңа ортаға бейімделу барысында туындаған қиыншылықтарды шешу бойынша билік тарапынан атқарылған шаралардың деңгейі олардың арасында шоқынуды деген ынтасының төмендеуіне ықпал етті.

Кілт сөздер: Ислам, Дала өлкесі, конфессионалды саясат, миссионерлік, отаршылдық

¹ Нуртазина Н.Д. *, ² Акимбек Ж.А.

¹д.и.н., и.о. профессора КазНУ им. аль-Фараби
Казахстан, Алматы. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
²магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби
Казахстан, Алматы. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

ПРИЧИНЫ ПРОВАЛА МИССИОНЕРСКОЙ ПОЛИТИКИ РУССКОГО ЦАРИЗМА В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

Аннотация

В статье авторы рассматривают социальные причины провала миссионерской политики русского царизма на территории Степного края в конце XIX и XX начала вв. В целях определения мероприятий миссионерской политики в степном крае, выявления методов и приемов данного направления и изучения полученных результатов анализируются с применением таких методологических методов, как историко-генетический, исторический сопоставительный, конкретно-исторический, которые получили широкое применение в исторической науке. Определяются такие факторы, как общеимперский политический курс,

социальный и этнический, послужившие основанием для начала миссионерской политики русскими чиновниками. Использование таких имперских документов, как отчеты глав епархий, позволяет изучить степень поддержки конфессиональной политики со стороны властей. Также уделяется внимание позиции высшей власти и интеллигенции относительно рассматриваемой политики. Делается вывод о том, что принятию обнищавшими казахами иной религии способствовало обострение аграрного вопроса в Казахской степи, однако миссионерская политика не была реализована в полной мере. Необеспеченность неопитов земельными участками на должном уровне и степень правительственных мер по предотвращению проблем адаптации к новой среде снизили мотивацию к крещению.

Ключевые слова: Ислам, Степной край, конфессиональная политика, миссионерство, колониализм.

¹ Nurtazina N.D.*, ²Z.A. Акимбек

¹Doctor of History, Associated Professor, Al-Farabi KazNU
Kazakhstan, Almaty. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²1st Master Student Al-Farabi KazNU

Kazakhstan, Almaty. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

THE REASONS FOR THE FAILURE OF THE MISSIONARY POLICY OF RUSSIAN TSARISM IN THE KAZAKH STEPPE

Abstract

The article analyses the objective reasons of the failure of the missionary policy of Russian Tsarism on the territory of the Kazakh Steppe. In order to determine the activities of missionary policy in the steppe region, methodological methods are used, such as historical-genetic, historical comparative, concrete-historical, which have been widely used in historical science. This paper identifies factors that influenced the implementation of missionary policy tasks in the region. The use of imperial documents, such as reports of the heads of dioceses, allows us to study the degree of government's support for confessional policy. In the paper, attention is also paid to the position of the highest authorities and the intelligentsia regarding the policy in question. It is concluded that the reason for the adoption of a foreign religion by the poor Kazakhs was the aggravation of the agrarian problem. However, the missionary policy didn't achieve what it wanted. The lack of sufficient land plots for the neophytes and the extent of government measures to prevent problems of adaptation to the new environment reduced the motivation for orthodoxy.

Keywords: Islam, The Steppe region, confessional policy, missionary activity, colonialism.

Кіріспе. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясының конфессионалды саясаты күрделі өзгеріске ұшырай бастады. Негізгі себебі – Қазақстан, Орта Азия мен Кавказ жерін империя құрамына қосуы. Империяның жаңа тұрғындары бодан халыққа айналса да, өздерін, бірінші кезекте, мұсылман үмметіне жатқызудан бас тартпады. Сондай-ақ, ішкі жағдаймен қатар сыртқы факторды да ескеру қажет. Сол замандағы күллі мұсылмандардың рухани басшысы – Осман империясының сұлтаны Ресейге қарсы түркі-мұсылман халықтарын қарсы шығуға үндеуге мүмкіндігі туды. Нәтижесінде «ақ патша» және оның маңындағылар туындаған жаңа тенденцияларды ескере келе, конфессионалды саясатты түбегейлі өзгерту қажеттігін түсінді.

Алайда қолға алынған жаңа діни саясат жүйесіз болды, әрі өңірдің ерекшеліктеріне сай өзгеріп отырды. Түркістан жерінде орыс әкімшілігі мұсылмандардың ішкі істеріне араласпау саясатын ұстанса, Қазақстанның «далалық» өңірлерінде мұсылмандарға едәуір қысым көрсетумен қатар ашық миссионерлік саясатты жүзеге асыра бастады.

Мақсаты. Дала өлкесіндегі миссионерлік саясаттың іс-шараларын арнайы қарастыра отырып, осы бағыттың әдіс-тәсілдерін анықтау және алынған нәтижелерді зерделеу.

Материалдар мен әдістер. Жұмыста Омбы епархиясының «Омбы епархиялық хабаршысы» («Омские епархиальные ведомости») басылымының нөмірлерінде жарияланған миссионерлердің есептері мен мақалалары пайдаланылды. Бұл деректер топтамасындағы мәліметтер империя субъектілерінің көзқарасы мен жеке пайымын жеткізетіні сөсіз. Дегенмен, олар Дала өлкесіндегі миссионерлік әдіс-тәсілдерге қатысты құнды ақпарат бере алады.

Зерттеу барысында объективтік пен тарихилық принциптері, сол сияқты тарих ғылымында кеңінен қолданылатын тарихи-генетикалық, тарихи салыстырмалық, нақты-тарихи секілді методологиялық әдістер қолданылды. Бұл ғылыми әдістер негізгі зерттеу пәні болып табылатын Дала өлкесіндегі патша өкіметінің миссионерлік әдіс-тәсілдерін жалпыимпериялық саяси курс, әлеуметтік, этникалық, т.б. факторлармен тығыз байланыста қарастырып сәтсіздікке ұшырау себептерін ашуға қол жеткізді.

Нәтижелерді талқылау. Орыс патшалығы Қазақстан және Орта Азияны толықтай өзіне қосқан сәттен бастап ауқымды империя кеңістіктігін құра басталды. Осының нәтижесінде империя құрамына қосылған жаңа халықтарды осы кеңістікке тарту бойынша талпыныстар көпбағытты саясат аясында іске асырыла бастады. Соның ішінде конфессионалды саясатқа жіті көңіл бөлінді. Шенеуніктер ислам дінінің қазақтар арасында аса қатты тамыр жаймағандығын алға тарта отырып, православ миссионерлерін қазақ даласына жіберуді мақсат етті [1, с. 44]. Алайда авторитарлық, монархиялық жүйесінде қазақ жеріндегі діни саясат тікелей генерал-губернаторларға тәуелділігімен ерекшеленеді.

Мәселен, Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының басшылары Орта және Кіші жүз қазақтарының арасында ислам дінінің таралуына толықтай қарсы болды. Олар ХІХ ғасырдың 20–60 жылдары осы аумақта жүргізілген әкімшілік-территориялық реформалар арқасында қазақ даласы империя кеңістігіне интеграциялау үдерісінің іске асырылып жатқан жағдайда ислам дінінен, керісінше, дезинтеграциялық фактор туындауы ықтималдығын алға тартты. Осылайша, қазақ халқын империяның өзге мұсылман халықтарынан бөліп, оқшаулау мақсаты көзделді.

Жергілікті билік өкілдерінің позициясын ХІХ ғасырдың 60-жылдары енгізілген Уақытша Ережелердің мазмұнынан байқауға болады. Осы ережені дайындау барысында Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский қазақ даласында мемлекеттік білім моделін енгізуді ұсынып, білім бағдарламасы орыс тіліне негізделуі жоспарланды [2, с. 45]. Оқу орындарының сыныптарына қазақ пен орыс балаларын бірге оқыту көзделіп, православ шіркеу қызметкерлері мұғалім болуға тиісті еді.

Сонымен қатар, Н.А. Крыжановский жергілікті басқару орындарына орыс тілін жақсы меңгерген, әсіресе, мектеп түлектерін алу және қазақ жерінде діни фанатиктердің тұруына тыйым салу ұсынысын жасады.

Сол сияқты танымал шығыстанушы В.Григорьев Ресейдің Азиядағы позициясын берік орнату үшін исламды шектеу қажеттігін атап кетті. Осы орайда, татар «мұғалімдер мектептерін-де» мұсылманша пәндерді қысқарту керектігін айтты. Қазақстанда әскери колониялар мен орыс қоныстарын құру арқылы орыс-православ мәдениетінің бастамасының пайда болуына мүмкіндік жасай отырып, қазақ халқының орыстануына қолайлы жағдайдың туындау мүмкіндігін алға тартты [3, с. 279].

Зерттеу нәтижесі. Бастапқы кезеңде миссионерлер үгіт-насихат жұмыстарын әскери казактар және орыстармен жақын араласатын қазақ халқының арасында жүргізді. Екі халықтың байланысының негізгі түрі экономикалық қарым-қатынас болды. Орыс-казактардың басым уақыты әскери жаттығулармен өткендіктен, ауыл шаруашылығымен қажетті деңгейде айналыса алмады. Осы орайда, малынан айырылған қазақтарды жалдамалы еңбекке тартты. Ғылыми әдебиеттерде қазақ қоғамының бұл өкілдері «жатақ» деп аталады. Жатақтар малынан айырылып, дәстүрлі қоғамдық ортадан байланысын үзген маргиналды топ өкілдеріне жатқызылады. Дегенмен, жатақ тобының пайда болуына Ресей империясының қазақ халқына тиесілі дәстүрлі жайылымдық жерлерін тартып алуымен байланысты.

Жатақтар мәселесі өте ауқымды және өзекті болып келеді. Екі халықтың әлеуметтік-мәдени байланысқа түсуі, әлсіз этностың ассимиляцияға ұшырауына алып келер еді. Алайда жатақтар орыс-казак сословиесіне өтуге асыққан жоқ. Өйткені сословиеге өту жаңа міндеткерліктің пайда болуына алып келді. Орыс-казактар ең алдымен әскери борышкерлікті атқаруға міндетті болды. Осындай субъективті фактор екі халық арасына тосқауыл қойды.

Қазақтар орыс-казактарға жалданып, мал және егін шаруашылығына байланысты жұмыстарды жасаса, қазақ әйелдері үй жұмыстарына тартылды [4, с. 22]. Катанаевтың пайымдауынша, әр орыс-казактың үйінде бірнеше қазақ жұмыс істеген және қызмет ету – кейбір қазақтардың ата кәсібіне айналып үлгірген.

Шекара маңында өмір сүретін қазақ халқының санын анықтау өте қиын. Катанаевтың пайымдауынша, 1899-1900 жылдары Бийск шебінде 285 қазақ болса, Семей облысында 2936 және Ақмола облысында 2403 тіркелген [4, с. 22]. А.Н. Алексеенко дерегі бойынша, 1842 жылы Өскемен, Оба және Колыван болыстарында 3450 адам тұрса, Қарасұқ болысында 1325 қазақ тіркелген. 1852 жылы Алтай таулы өлкесін 16 мыңға жуық қазақ мекендеген [5, 87-90]. Мұнда жатақтармен қатар көшіп жүрген қазақ ауылдарын да ескерген жөн. Жатақтар орыс халқының өмір салтымен және тілімен таныс болғандықтан, Дала өлкесінің генерал-губернаторы Г.А. Колпаковский миссионерлік жұмыстарды ең алдымен осы топтың арасында жүргізу керектігін алға тартты.

Этносаралық байланыс экономикалық ара қатынаспен шектеліп қойған жоқ. Екі халық бір-бірінің материалдық және рухани жетістіктерімен алмаса отырып, екі тілдік феноменнің пайда болуына алып келді. Осы орайда, Н. Ядринцев былай деп жазады: «Шеп бойындағы орыс-казактар ана тілінен бас тартып, қырғыз (казак) тілінде сөйлеседі. Қазақтармен жиі байланысып отырғандықтан, тұрмыстық өмірінде де осы тілге көшіп кеткен. Станицаларда қазақ тілі француз тілінің орнын басқан. Өйткені орыс-казак шенеунігінің қызы барлық бұйрықтарды осы тілде орындатады. Қазақ даласынан Омбыға келген орыс-казак шенеунігі есепті қазақ тілінде жеткізгендігін естідік» [6, с. 284]. Қазақ тілінің шеп бойындағы тұрғындардың арасында кең таралуына аралас қазақ-орыс некелері де әсер етті.

Сондықтан жергілікті билік өкілдері жатақтар мен орыс-казактардың арасындағы қарым-қатынасты пайдаланып, діни-христиан құндылықтарының үгіт-насихат жұмыстарына қолайлы уақыт екендігін жеткізеді. Сондай-ақ, қазақ халқы ислам ережелерін толық бойына сіңірмеген-дігі жайлы үстірті пікір сол кезде кең тараған [2, с. 143]. Шоқан Уәлихановтың пайымдауынша, исламның қазақ халқының өмірінде толықтай орнықпағандығын атай отырып, бақсылардың қазақ даласында беделі жоғары екендігін жазғаны білгілі [1, с. 71].

Расында да, ХІХ ғасырдың 80-жылдары Қырғыз миссиясының қызметкерлері өздерінің алғашқы жұмысын жатақтардың арасында бастап, алғашқы миссионерлік стандарты Сібір орыс-казак әскерінің қоныстарында орналастырды. Большенарым, Дөлен Бөкен, Шұлбі секілді елді мекендер этномәдени байланыстардың негізгі орталықтары болды. Тек ХХ ғасырдың басында ғана миссия қызметкерлері қазақ даласының ішіне қарай ене бастады.

Орыстар мен шоқынған қазақтардың бір қоныста тұруы қажетті және оң нәтижесін беретін шара ретінде қарастырылды. Бұл әлеуметтік-мәдени бейімделу және орыстандыру саясатының бір бөлшегі болып табылды. Осы арқылы жаңа дінге өткен қазақтар орыстардан егін шаруашылығын жүргізуге, орыс халқының тұрмыс-салтына және отырықшы өмірге үйренуге тиісті еді.

Шоқынған қазақтың көршісі ретінде орыс болу шарты аталды. Мәселен, Алтай діни миссия-сының қызметкері былай деп жазады: «Шоқынған бұратана үшін орыс адамы – христиандық өмірдің нағыз үлгісі. Сондай-ақ, өз патшасы, Отаны мен орыс мәдени өмірінің өнегесі. Бұл талаптарға нақ орыс православ адамы ғана сәйкес келе алады» [2, с. 144]. Орыс шаруалары мен орыс-казактарды көшпелі қазақ халқы арасында үгіттеуші ретінде қолдана отырып, олардан миссия қажеттіліктеріне қайырым түрінде қаржы жинау көзделді.

Дегенмен, христиан миссионерлерінің үміттері ақтала қойған жоқ. Осы орайда, Омбы епархиясының миссионерлері орыс-казактардың дінге немқұрайлы қарап, діни ғұрыптарды орындамайтындығын жеткізеді [7, с. 297]. Оларға арналған шіркеулер діни мейрамдар кезінде

де бос тұрып, шіркеу қызметкерлерінің ықпалы төмендігі аталады [8, с. 9]. Сонымен қатар, орыс-казактар шоқынған қазақты емес, мұсылман қазақты жұмыспен қамтыған [9, с. 8]. Өйткені христиан дініне өткен казактар жексенбі күні демалыс талап етіп, құқықтарының бұзылуына қарсы келді.

Сонымен қатар, миссионерлер орыс-казактардың казак халқының дәстүрлі шапанын киіп, бірге тамақтанады деп жазады. Осылайша, ұлтаралық өзара мәдени ассимиляция нәтижесінде орыс-казактардың кей топтары жат дінге төзіммен қарағандығын байқауға болады. Алайда казактар мен орыс шаруаларының («қара шекпендер») арасындағы қарым-қатынас мүлдем басқа, күрделі болды. Қоныстанушылар жаңа стандарттың пайда болуына қарсы болуы, жерге бәсекелестіктің болуымен түсіндіріледі. Шоқынған казак отырықшы өмір салтына үйренуге міндетті болғандықтан, оларға жер телімін беру қажет болды.

Омбы епархиясының миссионері Стефан Борисов осындай текетіректің бір көрінісін өз жазбаларында қалдырған. 1894 жылы Черно-Ануйск станында қоныстанған шоқынған казактар орыстардың осы елді мекеннен кетуін сұрады. Миссионер бұл талаптың еш негізі жоқ деп, сонымен қатар, Алтай өңірінде орыстардың қоныстануы азаматтық биліктің нұсқауы бойынша жүзеге асырылатындығын жеткізді. Христиан казактар бұл жайтты өздеріне қарсы жасалған әрекет ретінде танып, шіркеу қызметкерін соққыға жықты.

Стефан Борисовтың хабарлауынша, 1906 жылы бұратана халық пен орыстар арасында жерге қатысты дау туындайды. «Турату жайлауына көз тіккен орыс шаруалары казактар мен қалмақтарға қарсы арыз түсіреді. Шіркеуде орыстар тарапынан қысым көрген шоқынған казактар ғибадатханаға барудан бас тартты. Орыстар казактардың мұсылман ғұрыптарын әлі де орындайтындығын алға тартып, бұрынғы дініне қайта оралсын деп және қоныстан қуды. Нәтижесінде, Черно-Ануйға шоқынғандар арасына татарлар мен казактар келе бастап, ислам дінін қайта қабылдауына шақыра бастады. Орыстар приходты казактардан тазарту мақсатында күш қолдануға дейін барды», - деп жазады миссионер.

Миссия қызметкерлері туындаған кедергілерді шешу үшін, шоқынған казактарды орыс-казак және шаруалар сословиесіне тіркеу шарасын орындауды жоспарлады. Осыған орай, 1887 жылы Дала өлкесінің генерал-губернаторы Г. Колпаковский Бөкен станында болып, шоқынған казактарды орыс-казак сословиесіне еркін түрде тіркеу ұсынысын жасады. Егер орыс-казактар сословиесіне өтсе, әскер міндеткерлігінен босатып, әскери немесе бос жатқан казактардың жер қорынан белгіленген мөлшердегі жер десятинасын үлестіру жоспарланды [10, сс. 20-21]. Бұл ұсыныс арқылы екі маңызды мәселені шешу көзделді. Біріншіден, христиан дініне өткен казакты орыс-казактар сословиесіне өткізудің негізінде жаңа мәдени ортаға қиындықсыз бейімдеу мүмкіндігі туатын болды. Екіншіден, империя заңына сәйкес орыс-казактар сословиесіне өтсе, кісіге жер телімі берілу тиісті болды. Осы арқылы казактарды жермен қамту жоспарланды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Орта және Кіші жүз казактары арасында өздерінің әлеуметтік мәртебесін жоғарылату үшін православиені қабылдаған жағдайлар тіркелген. Казактар орыс-казак әскеріне тіркелу немесе шеп бойындағы шаруашылық жұмыстарда қызмет атқара алды. Алайда XIX ғасырдың ортасынан бастап империяның барлық халықтары, оның ішінде казак халқы да деревня тұрғындары немесе мешандар қатарына жатқызылды. Нәтижесінде, православиені қабылдағандар үшін қолайсыз жағдай туындады. Өйткені жаңа сословие оларға экономикалық тұрғыдан тиімсіз болды. Жаңа статус салық төлеуге міндеттеді. Осылай-ша, Дала генерал-губернаторлығында миссионерлік жұмыстардың құрылуы кешеуілдеп, жаңа дін қолайлы жағдайлардың туындауына кепілдік бере алмады.

Уақытша Ережеге сәйкес мұсылман дініндегі казактар 1,5-3,75 рубль көлемінде түгін салығын ғана төлеуге міндетті болды. Ал христиан дініндегілер болса бір десятина жерге 15 тиын төлеуге міндетті болды. Бұл салықтың көлемін аз сома құраса да, миссионерлер мұсылмандардың артықшылығын байқауға болатыны туралы сөз қозғады [11, с. 116]. Өздері кедейленген топтардан шығып, шоқынуға бел буған казактардың нашар экономикалық жағдайы мұндай соманы төлеуге мүмкіндік бермеді. Сондықтан жаңа дінге өткен

казактардың басым бөлігі ауылдық қоғамның құрамына кіруге құқығы болмай, жер телімін алуға үміттен алмады.

Ю. Лысенконың пікірінше, шоқынған қазақтарға мемлекет тарапынан төленетін жәрдемақы біркелкі болған жоқ [2, с. 154]. Бір кісіге 25 рубль берілсе, басқасына 100 рубль төленді. Мұндай салғырттықтың әсерінен шоқынғандар арасында наразылық туындады. Бюрократиялық қағаз-бастылыққа байланысты жәрдемақыны алу ұзақ уақытқа созылып жатты. 1891 жылдан бастап Мемлекеттік кеңестің шешімімен Дала өлкесінің бұратана халықтары әскери міндеткерліктен босатылды. Қала немесе деревнялық қоғамға тіркелген шоқынған қазақтар әскери міндетті болып саналды [11, сс. 167-168]. Бұл қаулы христиан дініне өтуге тағы бір кедергінің туын-дауына алып келіп, миссионерлер өз қызметтерінің күрделенетіндігін ескертті.

Шоқынған қазақтарды жаңа қоғам талаптарына ұтымды бейімдеу үшін, жермен қамтамасыз ету шараларын орындау керек болды. XIX-XX ғасырлар аралығында жер мәселесі Қырғыз миссиясымен қатар Дала генерал-губернаторлығына қоныс аударған орыс шаруалары үшін де маңызды болды. Әдеттегідей, жердің басым бөлігі Орынбор, Орал және Сібір орыс-казактары мен Қоныс аудару жер қорында болды. Осылайша, христиан қауымына қосылған жаңа мүше-лері үшін бос жер телімі табылмады. Орыс-казактар мен орыс шаруалары өз жерлерін бөліп беруге қарсы болды. Большенарым станының орыс-казактары шоқынған қазақтардан қоныста тұрып жатқаны үшін ақша талап етті.

Осыған қатысты 1887 жылы Томск епархиясының мерзімдік басылымында жарияланған мақалада мынадай оқиға баяндалады. «Шоқынған қазақтарға жер телімін үлестіру туралы мәселенің туындағанына 2 жыл болды. Миссия басшысының сұранысымен генерал-губернатор (Г.А. Колпаковский) облыстық губернатор арқылы Өскемен уезінің басшысына миссионер сұраған өңірден бос жерді қарастыруға бұйырды. Уез басшысы аталған екі өңірден бос жер таба алмай, басқа аумақта 600 десятина бар екені туралы облыс губернаторын хабардар етті. Алайда егіншілікке аталған жердің 10-15 десятинасы ғана жарайды. Өйткені кішігірім жер телімі таудың етегінде орналасқан. Облыстық әкімшілік уез басшысының ұсынысымен келісіп, Дала генерал-губернаторына жердің жарамсыздығын айтпай, өлке басшысының келісімін алды. Миссионер осы хабарды естіп, миссия басшысына болған жайтты баяндап берді. Миссия басшысы Санкт-Петербурда жүрген генерал-губернаторға жерді ауыстыру қажет екенін жеткізді. Генерал-губернатор егіншілікке қолайлы 600 десятина бөлу қажеттігін атап, әр шоқынған қазаққа 15 десятина беруін бұйырды. Дегенмен, бұл бұйрық орындалмай қалды. Шілде айының соңында Өскемен уезінің басшысы миссионермен бірге таулы жердің құнарсыз екендігін көріп, Бөкенге жақын маңайдан құнарлы 600 десятина жер тауып берді. Дегенмен, игеруге ниет танытқан шоқынған қазақтарға ғана аталған жерді иемдене алады» [10, с. 17].

«Қырғыз миссиясына» қарасты елді мекендерді жермен қамту міндеті жергілікті әкімшілік өкілдеріне жүктелді. Өлкедегі этносаралық ахуалдың қиындығын ескеріп, арнайы бөлінген жерден автономды қоныстар құру туралы шешім қабылданды. Бұл арнайы қоныстар орыс шаруаларының елді мекендері мен орыс-казактардың станицаларынан шалғайда орналасты.

1895 жылы Дала өлкесінің генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийдің бұйрығымен Дөлен станына 1500 десятина жер берілді. 1896 жылы аталған жердің орнында Преображенск қонысы құрылды. Дөленде тұратын шоқынған қазақтардың басым бөлігі жаңа елді мекенге көшіп, егін-шілікпен айналысты. Әр отбасы 2 десятина жерге егін егіп, отбасы мүшелерінің санына қарай егіншілікке қажетті дән берілді. Сондай-ақ, қыс мезгілінде қазақтар Дөлен немесе Семейге отын сатса, етікшілік қолөнермен айналысты [12, сс. 5-6]. 1913 жылы елді мекендегі қазақтардың саны 100-ге жетіп, тұрғындар саны бойынша Орталық миссиясынан кейінгі екінші орынға жайғасты.

1895 жылы императорлық Кабинеттің рұқсатымен Тумараш жерінен егіндік және шабындық 1000 десятина жерді Қырғыз миссиясының Большенарым станына берілді. Осылайша, жермен қамтылған арнайы елді мекендер саны 2-ге жетті. Дегенмен, бұл қоныста 13 казак

отбасы ғана өмір сүрді [13, с. 11]. Шоқынған қазақтардың басым бөлігі көрші елді мекендерде уақытша жұмыстармен айналысуды жөн деп ұйғарып, өздеріне берілген жерді православ сектанттарына жалға берді. Осылайша, 1905 жылы Большенарым қонысы таратылғандықтан, Тумараш тұрғындары Преображенскке көшірілді.

Осылайша, Семей және Ақмола облыстарында орналасқан 9 станның екеуі ғана жер телімімен қамтылып, Тумараш және Преображенск секілді арнайы миссионерлік елді мекендер құрылды. Алайда бөлінген жер телімдері егіншілікке қолайсыз және су көздері тапшы болған-дықтан, шоқынған қазақтарды егін шаруашылығына баулу жоспары нәтиже бермеді.

Қырғыз миссиясының қызметкерлерінің пікірінше, жер мәселесін шешу арқылы миссионер-лердің қазақ даласындағы жұмыстарын тездететіні туралы ескертті. Сондай-ақ, қазақ халқының өмір салтының ерекшеліктерін есепке ала отырып, жер телімін нақты мөлшерде бөлу қажеттігі айтылды. Мұсылман қазақтар мен шоқынғандарға жер телімін бірдей көлемде беру арқылы миссияның қазақ даласындағы беделі күшейе түсетіндігін алға тартты [11, с. 115]. Орыс шаруалары мен христиан қазақтарына бірдей 15 десятина берілсе, ислам дініндегі қазақ халқы одан еке есе жер көлеміне ие болып отыр деп жеткізді.

Әрине, сол кезеңде жердің басым бөлігі көшпелі қазақ халқының қолында шоғырлануы тарихи заңдылық еді. Номадизм шаруашылығы жайылымдар үшін өзіндік талаптарға сай жер көлемін талап етеді. Алайда, кейінгі кезеңдерде, XX ғ. бас кезінде, керісінше, жерінен айрылып, жаппай кедейшілік пен босқыншылдыққа ұшыраған «қара шекпен» де, орыс-казак та, шоқыншы қазақ та емес, мұсылман қазақ көшпелі қауымы болды. Ал миссионерлердің жерді «әділ» бөліп беру ұсынысы Ресей империясының отаршылдық және ассимиляциялық саясаттарын бүркемелеу мақсатында жасалды. Осындай ұсыныстар мен диспуттар соңында қазақ халқының дәстүрлі жайылымдық жерлерін жаппай заңсыз тартып алуға алып келді.

Сөйтіп, діни-миссионерлік қызмет аясында қызықтырушы фактор болған жер мәселесі көп-теген кедергілерге тап болып, Қырғыз миссиясына қарасты қоныстардың басым бөлігі жер те-лімдерімен қамтамасыз етілмеді. Дала өлкесінің генерал-губернаторы мен әскери губернаторлар бастаған жергілікті билік өкілдері орыс-казактар сословиесінің меншігіндегі жерді тартып алуға сескенгендіктен, христиан миссияларын жермен қамтамасыз ету шаралары ақырын жүрді. Жер мәселесін көпшілік қауымның көмегімен шешу талпынысы да сәтсіз аяқталды. Алайда әділдік үшін бізге белгілі бір жайтты атап өту жөн. 1902 жылы есаул М.Барановтың жесірі 635 десятина көлеміндегі жерді Қырғыз миссиясының Татар станына қайырымдылық ретінде сыйға тартты.

Шүлбі станының қызметкері Г.Латкин қағаз бетіне жазып алған шоқынған қазақтардың жергілікті билік басшылығына жолдаған өтініші олардың қиын жағдайда екендігі туралы хабарлайды. «Біз, Шүлбі станының жаңа христиандары, шоқынған уақыттан бастап Томск губерниясы мен Семей облысының көптеген елді мекендерінде болсақ та, өзімізге пана болатын орын мен жер телімін таппадық. Осы орайда, әр жердің жыртқысы мен отын үшін ақша төлеуге міндеттіміз», – деп жазылған миссионер жазбасында [8, с. 6]. Жер мәселесі шешілмеуі, шоқынғандардың тұрмыстық жағдайының нашарлауына соқтырды. Нәтижесінде, миссионерлер ұдайы өз паствасына материалды көмек көрсетуге мәжбүр болды. Миссия бюджетінде әлеуметтік көмекке қатысты арнайы бөлім қарастырылды. Сонымен қатар, әр станда қайырымдылық көрсететін бөлімдер құрылды.

Миссияның әр станында приходтық қамқоршылық мекемелері орналасты. Дегенмен, қаржылай көмек көрсету көлемі мардымсыз болғандықтан, христиан-қазақтардың материалдық жағдайын жақсарту алмады. Сондықтан миссия тұрғындары Алтай, Семей, Өскемен және Павлодар қалаларында орналасқан өнеркәсіп орындарына жұмыс істеуге кете бастады. Бұл жағдай миссионерлердің өз паствасын бақылауда ұстауын қиындатты. Омбы епархиясының мерзімдік басылымының беттерінде жарияланатын Қырғыз миссиясының жылдық есептерінде 200-500 аралығындағы шоқынған қазақтар миссионерлік елді мекендерден тыс жерлерде тұратыны баяндалады.

Осылайша, христиан дінін қабылдаған қазақтардың әлеуметтік жағдайының төмендігі (қызықтырмауы) және ең бастысы – жер мәселесінің түбегейлі шешілмеуі Қазақ даласындағы

миссионерлік жұмыстарға кедергі жасады. Бұл жағдай өз кезегінде жаңа діннің қазақ халқының арасында кең тарала қоймай, православиені қабылдаған қазақтар санының жылдық көрсеткіші төмен деңгейде болуына себеп болды.

Алайда, бұл көбінесе миссионерлер мен империялық шенеуніктердің сыңаржақ пікір екенін байқаймыз. Шын мәнінде, әлеуметтік-экономикалық ынталандырудың әлсіз болуымен қатар қазақ халқының ислам дінінен бас тартпауына негізгі себеп ол рухани себептер болғаны сөзсіз. Отарлық дәуірде қандай қиындықтарды басынан кешсе де, қазақ халқының өзегі «ата-баба дінінен безгенді» үлкен күнә деп санап, дәстүрлі құндылықтарды көзінің қарашығындай сақтап келді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, аталмыш дәуірде Ресей үкіметі тарапынан басталған миссионерлік насихат қазақ халқының белгілі бір әлеуметтік топ өкілдерінің арасында өз мақсатына жетті. Кедейліктен тауқымет көріп, келімсек үстем топтарға малай болып зарыққан қазақтар Ресей империясымен шекаралас өңірде өмір сүріп, орыс халқымен тығыз экономика-лық және мәдени қарым-қатынастары орнату негізінде «жатаққа» айналып, ақыры шоқындыруға көнді, себебі одан белгілі әлеуметтік дивидендтер күтті.

Әскери казактар мен орыс шаруаларының қоныстарында құрылған миссионерлік стандартар (тұрақтар) христианданған бұратаналарды өз нысанына алды. Миссионерлер жаңадан шоқынған қазақтар мен орыстар бір елді мекен аумағында бірге тұрғызуды көздеді. Бұл тұжырымдама өз нәтижесін берген жағдайда жаңа дінді қабылдаған қазақтардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуі жеңілдейді деп күтілді.

Алайда жаңа діннен «жаңа үміт» күткен қазақтарды жаңа әлеуметтік ортаның талаптарына бейімдеу іс-шаралары көптеген кедергілерге тап болды. Осы жерде Ресей империясының, яғни әскери-бюрократиялық сипаттағы ескі монархиясының заңнамалық жүйесінің жетілмегендігін еске алу қажет. Өйткені қазақ даласында миссионерлік жұмыстардың қолайлы жағдайда іске асырылуына мемлекет тарапынан атауға тұрарлықтай заңнамалық жүйе жасалмаған еді. Әскери казактар мен орыс шаруаларының өздері православие дінінің парыздарына немқұрайлы қарады. Осыған байланысты оларды Қырғыз миссиясының жұмыстарына қосымша көмек ретінде пайдалану мүмкін болмады. Сондай-ақ, шоқынған қазақтарды жер телімімен қамтамасыз ету мәселесінің шешімін таппауы (іс жүзінде өкіметтің оларды алдап түсіруі), миссионерліктің одан әрі дамуын қиындатты. Сол сияқты, ғасырлар бойы қанға сінген мұсылман әдеттердің күші де қазақтардың жаппай христиан дініне өтуіне кедергі болған сияқты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 464 с.*
- 2 Лысенко Ю.А. Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.). – Барнаул, 2010. – 195 с.*
- 3 Батунский М.А. Россия и ислам: в 3 т. Ч. 2. – М.: Прогресс-традиция, 2003. – 596 с.*
- 4 Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске: Исслед. ген-м. Г.Е. Катанаева. – Омск: Тип. Окр. штаба, 1904. – 201 с.*
- 5 Алексеенко А.Н. Взаимосвязи казахского и русского населения в Восточном Казахстане (XVIII – первая половина XIX вв.). – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2003. – 140 с.*
- 6 Семилужский Н. Чокан Валиханов и культурные взаимосвязи народов // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. Т.5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 528 с.*
- 7 Тасмагамбетов А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX вв. (по материалам ислама и православия). – Уральск: Издат. центр и СМИ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2010. – 376 с.*
- 8 Отчет Киргизской миссии за 1899 г. // Омские епархиальные ведомости. – 1900. – №17. – 15 сентября.*

- 9 Отчет о состоянии Киргизской миссии за 1902 г. // Омские епархиальные ведомости. – 1903. – №10. – 15 мая.
- 10 Из Семипалатинской области. // Томские епархиальные ведомости. – 1887. – №1. – 1 января.
- 11 Елисеев Е. Меры для лучшей постановки и более успешной деятельности миссии среди киргизов // Православный благовестник. 1899. Т. II. № 11. Кн. I.
- 12 Отчет Киргизской миссии за 1899 г. // Омские епархиальные ведомости. – 1900. – №20. – 15 октября.
- 13 Герасимов Б.Г. Старинные церкви Семипалатинской области // Избранные труды. – Усть-Каменогорск: Шыгыс баспа, 2000. – 335 с.

References:

1. Valikhanov Ch. Ch. Sobraniye sochineniy: v 5 t. T. 1. [Collected works: in 5 volumes. Vol. 1.]. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – 464 s. [In Russian].
2. Lysenko YU.A. Missionerstvo Russkoy pravoslavnoy tserkvi v Kazakhstane (vtoraya polovina KHÍKH – nachalo KHKH v.). [Missionary work of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (second half of the 19th - early 20th century)]. – Barnaul, 2010. – 195 s. [In Russian].
3. Batunskiy M.A. Rossiya i islam: v 3 t. CH. 2. [Russia and Islam: in 3 volumes. Part 2.]. – M.: Progress-traditsiya, 2003. – 596 s. [In Russian].
4. Katanayev G.Ye. Kirgizskiy vopros v Sibirskom kazach'yem voyske: Issled. gen-m. G.Ye. Katanayeva. [The Kirghiz Question in the Siberian Cossack Host: The research by the general. G.E. Katanaev]. – Omsk: Tip. Okr. shtaba, 1904. – 201 s. [In Russian].
5. Alekseyenko A.N. Vzaimosvyazi kazakhskogo i russkogo naseleniya v Vostochnom Kazakhstane (XVIII – pervaya polovina KHÍKH vv.). [The relationship of the Kazakh and Russian population in East Kazakhstan (XVIII - first half of the XIX centuries)]. – Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2003. – 140 s. [In Russian].
6. Semiluzhskiy N. Chokan Valikhanov i kul'turnyye vzaimosvyazi narodov // Valikhanov CH.CH. Sobraniye sochineniy: v 5 t. T. 5. [Chokan Valikhanov and cultural relationships of peoples // Valikhanov Ch.Ch. Collected works: in 5 volumes. T. 5.]. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – 528 s. [In Russian].
7. Tasmagambetov A.S. Istoriya konfessii Kazakhstana v kontse XVIII-nachale KHKH vv. (po materialam islama i pravoslaviya). [The history of the confession of Kazakhstan in the late 18th and early 20th centuries (based on materials from Islam and Orthodoxy)]. – Ural'sk: Izdat. tsentr i SMI ZKGU im. M. Utemisova, 2010. – 376 s. [In Russian].
8. Otchet Kirgizskoy missii za 1899 g. // Omskiye yeparkhial'nyye vedomosti. [Report of the Kyrgyz mission for 1899 // Omsk Diocesan Bulletin]. – 1900. – №17. – 15 sentyabrya. [In Russian].
9. Otchet o sostoyanii Kirgizskoy missii za 1902 g. // Omskiye yeparkhial'nyye vedomosti. [Report on the state of the Kyrgyz mission for 1902 // Omsk Diocesan Bulletin.]. – 1903. – №10. – 15 maya. [In Russian].
10. Iz Semipalatinskoy oblasti. // Tomskiy yeparkhial'nyye vedomosti. [From the Semipalatinsk region. // Tomsk Diocesan Bulletin.]. – 1887. – №1. – 1 yanvarya. [In Russian].
11. Yeliseyev Ye. Mery dlya luchshey postanovki i boleye uspeshnoy deyatel'nosti missii sredi kirgizov // Pravoslavnyy blagovestnik. [Measures for a better formulation and more successful activity of the mission among the Kirghiz // Orthodox evangelist.]. 1899. T. II. № 11. Кн. I. [In Russian].
12. Otchet Kirgizskoy missii za 1899 g. // Omskiye yeparkhial'nyye vedomosti. [Report of the Kyrgyz Mission for 1899 // Omsk Diocesan Bulletin.]. – 1900. – №20. – 15 oktyabrya. [In Russian].
13. Gerasimov B.G. Starinnyye tserkvi Semipalatinskoy oblasti // Izbrannyye trudy. [Ancient churches of the Semipalatinsk region // Selected works.]. – Ust'-Kamenogorsk: Shygy's baspa, 2000. – 335 s. [In Russian].

